
УДК 930: 913 (477) (001)

Степан Горошко

ДВІ БИТВИ ПІД ОХМАТОВИМ: ПРОСТІР І ЧАС

В статті характеризується географічне оточення, гідрографія, шляхи, фортифікаційні споруди 40–50-х років XVII ст. на північ (до Білої Церкви) і на південь (до Умані) від Охматова, де у 1644 і 1655 рр. відбулися битви. Автор пояснює, як простір вплинув на історичні події, а також детально описує їх перебіг та характер.

На території Жашківщини, що нині входить до складу Черкаської області, у середині XVII століття відбулися події, які відіграли виняткову роль в історії не лише України, а всієї Східної Європи. Маються на увазі дві битви під

Охматовим, котрі скоїлися з інтервалом в одинадцять літ. Прикро, але історики були не досить до них прихильними. Можливо тому, що перша (січень 1644 року) розглядалася лише, як одна із довгої череди баталій між Річчю Посполитою і Кримським ханством, а тому, скажімо, автори фундаментального багатотомного видання «История Украинской ССР» вважали за доцільніше у розділі «Усиление борьбы против агрессии Турции и Крымского ханства в 20–40-е годы XVII в. Хотинская война 1621 г.», розповідати як билися за Азов, а не під Охматовим¹. Друга (січень-лютий 1655 року) за своїм характером, без сумнівів, не вписувались у славу історію «русского оружия», бо ж «не так стрілобою, як оголоблями з саней били и многих побили, з которых мало хто увойшол»². (До речі, в історії зброї голоблю не називають. Лише відомо, що як таку частіше використовували після вдалого базарювання. Хоч і тут вона поступалася люшні, яка відкривала перед «бійцем» більший простір для маневру і, на відміну від голоблі, зручніша у використанні). Але вже на початку дев'яностих років ХХ ст. про битву 1644 р. починають згадувати, і до того ж, не без пафосу. Виявляється, що орду під Охматовим перемогла «союзна польсько-українська армія...», і це була найбільша перемога Речі Посполитої над кримськими татарами в першій половині XVII ст.»³. У даному випадку ми не будемо полемізувати з приводу «польсько-української армії» і «найбільшої перемоги». Тим більше, що через десять років про цю ж битву згадано і стисліше і стриманіше, а про її наслідки дещо детальніше. Справді, гріх не погодитись, що «Охматівська перемога пожвавила таємні плани Владислава IV розгромити Кримське ханство і розпочати війну проти Порти»⁴. З того і зародилися Хмельниччина, додамо ми. Бо ж здобувши перемогу, король, магнати і шляхта повірили у власні сили і переконалися у слабкості Кримського ханства. Тож постало питання у слушності виплати ханові ганебних упоминків. Від виплат відмовляються. Це неодмінно мало привести до війни з ордою. До неї посилено готується король. Але зі смертю Станіслава Конєцпольського (1646) «партія війни» слабшає. Канцлер Юрій Оссолінський

запобігає перед сенаторами, прагне відмежуватися від потаємної підготовки козацького походу на Крим. Самого ж короля Владислава IV пани польські неабияк сконфузили перед молодю дружиною Марією – Людовікою Гонзаго, примусивши його розпустити 46000 військо іноземної піхоти, (у Якуба Лося (1632 – 1688), товариша хоругви панцерної, самих піхотинців було сорок тисяч), найняте за її ж таки віно⁵. Що ж до подальших подій, то вони досить відомі. В даному випадку не ставиться за завдання аналізувати їх, як і хід битви під Охматовим, бо ж ідеться про інше. Про її наслідки і значущість. З цієї точки зору битва 1644 р. стала прологом до подій 1648 року. І, по іронії історії, «жнивували» під тим самим Охматовим через одинадцять літ. На Дрижиполі неначе підбили підсумок (хоч і не остаточний) тривалих збройних змагань. Ще одну обставину, що виокремлює битву під Охматовим у 1644 р. з ряду інших, називав Станіслав Освецім. Він вважав, що вперше «перемога була здобута, з милості Бога, хоробрістю королівського війська не всередині держави, а на самому її порозі»⁶. Зазвичай, татар переймали тоді, коли вони обтяжені здобутим, поверталися назад. Тож все сказане зобов'язує пильніше поглянути на той простір, де відбулися такі важливі події. Варто його реконструювати. У цьому можуть зарадити, перш за все, карти, як ті, що залишив нам французький інженер Гійом Левассер де Боплан (можливо, і не зовсім досконалі з точки зору сучасної картографії), так і сучасні топографічні, виконані завдяки застосуванню аерофотозйомок і найдосконаліших геодезичних інструментів. Дехто може висловити сумнів з приводу доцільності використання сучасних карт при реконструкції простору XVII століття. Але найзаповзятливіші скептики не будуть заперечувати того факту, що найстабільнішим впродовж не те що десятиріч, а й століть, був простір, або ж іншими словами географічне середовище. З прадавніх часів плинуть Гірський і Гнилий Тікич, Рось і річка Молочна, водорозділом яких були і залишаються височини Торчинська та Молочна. Щоправда час і люди перемістили шляхи і зменшили ліси. Але і в даному випадку не зайвим буде аналіз та співставлення сучасних карт із картами по-

---

чатку XX, XIX і XVII століть та звернення до архівних та літописних матеріалів. Зрозуміло, що розглядаючи «Атлас автомобільних доріг», ми не будемо, із відомих причин, переносити автомагістраль Київ-Одеса у XVII століття, але порівняємо з картою шляхів першої половини XX століття, а потім з давнішими. Таке порівняння дасть можливість точніше встановити шляхи і відстані між населеними пунктами, через які переміщувались війська під проводом Станіслава Конецпольського, Богдана Хмельницького, Станіслава Потоцького та інших. Так само співставлення карт, доповнене іншими матеріалами, дає можливість встановити залісненість території. Наприклад, на топографічній карті ледве помітний лісок біля села Константинівка. Інших поблизу не знаходимо. Тож, напевне, саме про нього згадується в анонімній реляції від 3 лютого 1655 року про Дрижипільську битву під Охматовим: «Бо наші босі й голі, одні під возами, інші на гвалт до лісу (підкреслення наше – С. Г.), до огню (!) тікали»⁷. На карті Польщі Н.Сансона від 1688 року між Гірським Тікичем і Россю від Вороного до Животова позначено ліс⁸. Про ліс, де мешкали розбійники, і який був ще у XVIII ст. на місці села Сабадаш, згадує Леонтій Похилевич. Рештки лісу збереглись неподалік від названого населеного пункту та під Марійкою. Від Скибина до Тихого Хутора вздовж названих річок теж тягнувся дубовий ліс. Залишки від нього – Скибинська дубина. Поглинули ліси Жашківщини, перш за все, Тихохутірська і Жашківська цукроварні, які з'явилися у середині XIX століття.

Ліс згадує і Освецім, розповідаючи про битву під Охматовим (1644 р.): «Чимало татар, покинувши все, навіть коней, втекли пішки до лісу»⁹.

Що ж до шляхів, то значних змін вони зазнали у другій половині XX століття. У XVII і XIX століття залишилися майже незмінними. Впродовж багатьох віків панівним був гужовий транспорт. Врахувавши ці обставини, кинемо погляд на карту поштових, караванних та військових доріг, що перетинали Таращанський повіт Київської губернії, яку накреслив у 1842 році 8 листопада повітовий землемір Добровольський¹⁰. Відразу

варто застерегти, що це радше карто-схема, яка грішить багатьма неточностями. Зокрема, річка Багва впадає в Тікич Угорський на захід від Острожан, а витікає біля Розумниці. Кривчунська корчма позначена неподалік від Кривчунки, що цілком зрозуміло, ще одна поряд з Острогомільською. В даному випадку, можемо припустити, що землемір перейменував Кривецьку корчму у Кривчунецьку. Одначе, в головному – позначенні доріг, – будемо сподіватися, він був точнішим. Тож розглянемо ті дороги, які вели із Володарки на Умань. Одна із них, так звана військова, тягнулася через містечко П'ятигори і перетиналася із караванною, скотопрогінною дорогою із Тетієва. Вона мала переправу через Гірський Тікич у Острожанах, а на лівому березі в Бузівці. Інша караванна чи торгова, так звана «Одеська», вела із Володарки через Ставище на Охматівсько-Вороненську переправу. На відтинку шляху Ставище – Охматів позначені Розумниця, Тетерівка, Багва і Охматівська корчма. (Пізніше її називали Багв'янська, а нині це урочище «Багва Млин»). Відстані між цими населеними пунктами майже однакові – 35 чи близько 40 кілометрів. Дещо менша відстань між Володаркою і П'ятигороми. Трішки більша між П'ятигороми і Острожанами. Додамо, що відстань між Тетієвим – П'ятигороми, П'ятигороми – Ставищем, Ставищем – Тарашею теж майже однакові. Ще одна прикмета: у названих містечках перетиналися шляхи і зливалися річки чи річечки. Напрошується висновок, про те, що ці відстані можна було здолати за один світловий день (літній чи зимовий), зупинитися на відпочинок і напоїти коней. Саме тому ці населені пункти були містечками, а в давніші часи кожне з них мало замок, штурмувати які татари не наважувалися, а поляки вимушені були гаяти багато часу на облогу. Наприклад, Стефан Чарнецький здобував Ставище у 1665 р. впродовж трьох літніх місяців. Жашків, як і всі інші нинішні населені пункти(за винятком Житників), на карту не нанесений. Це свідчення того, що нова слобода лежала осторонь від поштових, торгових, військових доріг. Хоч вже на спеціальних картах Гійома Боплана можемо помітити, що із західного напрямку до Жашкова позначено пунктирною лінією до-

---

рогу. Знову ж таки, виходячи із рельєфу місцевості, припускаємо, що вона пролягала по одному з гребенів Торчинської височини, який на заході примикає до Молочної. Це ще одна із особливостей тогочасного, так би мовити, «шляхового будівництва». Цікаво, що тракт Животів – Тетіїв – П'ятигори – Ставище – Тараща – Богуслав знаходиться майже посередині між річками Рось та Гірський Тікич. Названі містечка розташовані на притоках цих рік. Це пояснюється тим, що взимку шлях менш засніжений, а в інші пори року швидше просихає після негоди. Це ж примушувало триматися правого, вищого берега річок.

Повертаючись до карти Боплана, помічаємо ще одну особливість. Виявляється, що головні торгові шляхи XVIII-XIX ст. в основному проходили там, де у XVI-XVII століттях пролягали татарські сакми. Одна із них, Чорний шлях, який, розпочавшись біля Чорного лісу, розбігався двома рукавами, щоб з'єднатися біля Таращі. Звідти стелився до Ставищ, де знову роздвоювався на два напрямки – вздовж Росі до Білої Церкви та мимо П'ятигір повертав до верхів'я річки Рось. Відтинок шляху Ставище – Біла Церква можна конкретизувати при допомозі «Статейного списка» (12.09.1653 – 7.01.1654) посланців царя Олексія Михайловича. Вони досить довго блукали «городами й городками», чекаючи на зустріч із Богданом Хмельницьким. І нарешті їм призначають аудієнцію у Торчиці. Тому що «из Животова де гетман пойдет к городу Ставищам, а из Ставищ пойдет к городу Тарчице, и в Тарчицах де гетман станет вас ожидать. А наперед де себя гетман в Торчицу послал, велел про себя и про вас дворы очищать»¹¹. До речі, про те, що і в давніші часи шлях пролягав із Животова на Ставище довідуємось із щоденника Освеціма, який супроводжував великого коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського в його подорожі по «українних помістях і українних державах». На початку жовтня (ст. ст.) 1643 року гетьман разом із своїм почтом ночують у Животові, потім у Тетіїві. «В трьох милях від Тетієва містечко Ставище, там влаштували відпочинок і ночівлю»¹². Ще детальніше розповідає Освецім про переміщення військ у 1644 році. З його щоденника довідуємось, що від Жубрихи (Зюбриха), що

лежить на річці Гірський Тікич до Бузівки пів-великої української милі, і це власність князя Домініка Заславського¹³.

Саме в Бузівці впродовж кількох днів відпочивав Станіслав Конецпольський, розташувавши поблизу все військо. До нього постійно надходили розвіддані про переміщення ворога. Хоч не завжди вони були достовірні. Так, як і звістка про наближення татар до Бузівки, яку коронний гетьман одержав 26 січня (ст. ст.). Як було заведено у той час, за його наказом, вистрелили з гармати, попереджаючи вояків про небезпеку. Одначе, тривога виявилась марною. Прочекавши цілий день, військо здійснює нічний марш і, за словами Освеціма, «пройшовши чотири милі по справжньому холоді, ми на світанку зупинились у містечку Ставищах, чекаючи на точніші звістки»¹⁴. Наведені дані автор повторює, розповідаючи окремою запискою про перемогу, здобуту під Охматовим і Вороним 30 січня 1644 року. Впевнюємось, що місцем збору головної частини війська стали Бузівка, Зюбриха, Зелений Ріг і Вороне. Інші вояки, під проводом Яреми Вишневецького, знаходились у Мошнах, стежачи за обома сторонами Дніпра. Туди ж підтягнулися й полки Війська Запорозького під орудою комісара Миколая Зацвіліховського та хоругви київського кастеляна Олександра П'ясочинського. Появилася підозра, що татари ввірвуться під Корсунь, тому Вишневецький займає це містечко, а Потоцький 27 січня, як вже відомо, на світанку прийшов у Ставище. Щоденно йому доповідають про рух орди. Розїзди не лише проводять розвідку, а й повертаються з «язиками», з допитів яких остаточно переконуються, що орда рухається в напрямку Охматова. Саме до нього відправилось польське військо 30 січня на світанку. Того дня випогодилось. День був ясний і теплий. Але, коли підійшли до Охматова, опустився густий туман¹⁵.

А при допомозі «Статейного списка» уточнюємо, що посланцям розказують, «ехать де в тот город Тарчицу из Умони через татарской шлях, где ходит царь и орда»¹⁶. У нас таке розпорядження викликає деяке здивування. Оскільки, плани доріг кінця XVIII ст. засвідчують, що із Животова головна дорога пролягала через П'ятигори, Ставище на Богуслав¹⁷. Тому рух із

Ставищ на Торчицю означав повернення назад і рух у напрямку Володарки, а далі – Білої Церкви. Звісно, ні stolник Радіон ні дяк Мартем'ян цих географічних «тонкощів» не відали, тож і поїхали 18 грудня «из города Бобаней (Бабани – С.Г.) к городу Тарчицам, и того ж числа приехали в город Манковку.»¹⁸ (Маньківка – С.Г.). На їхнє щастя там був чигиринський «казак Петр Дорошенка» (чи випадково?). Він їм і сказав: «Гетьман де сю ночь начевал в Животове, а ныне де начевать станет в Ставищах, а в Торчице де гетман не будет»¹⁹. Шлях із П'ятигір на Ставище на той час пролягав через Торчицю. Нині його прокладено через Сухий Яр – Винарівку. Чому він не міг бути таким у попередні століття? Цьому перешкоджав глибочезний із крутими схилами Сухий Яр. Тож їздили через Торчицю. Через неї можна було потрапити і на Володарку. Вважаємо за доцільне трішечки відхилитися від послідовності у викладі подій, але не всупереч, а в доповнення досліджуваної проблеми додамо, що відомим українським історикам Валерію Смолю і Валерію Степанкову все ж таки більше до вподоби назва П'ятигорці. Аби не залишитись голослівним, звернемось до найновішого твору згаданих авторів «Богдан Хмельницький», що побачив світ у серії «Особистість і доба» у 2003 р., де вони пишуть: «Б. Хмельницький переслідував противника до П'ятигорців (сучасні П'ятигори)»²⁰. Та варто було б авторам поглянути на фрагмент карти Боплана, поміщеної ними ж таки, у книзі «Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.).» (К., 1999) на сторінці 20–21 і вони б впевнились, що П'ятигори у XVII ст. носили таку ж назву, як і нині. Але, оскільки наведений фрагмент не з оригіналу, а з перекладу, в якому Дмитро Бантиш-Каменський був не зовсім точний, (Вороновку перейменував у Вороное, Зелене – в Зеленой, Каньола – в Канела), не зайве звернутися безпосередньо до карт Боплана. На них скрізь зазначено П'ятигори, а не П'ятигорці. Село розкинулося на березі річки Молочної на північний захід від Охматова кілометрів за 32–35 та на південний захід від Володарки за 20 км.

Назва «П'ятигори» збереглася з давніх часів, хоч статус населеного пункту змінювався. Він був і городком, і навіть пові-

---

товим містом. Про це свідчить план «дорогамъ идущимъ отъ города Пятигоръ къ местечку Животовъ» кінця XVIII ст.²¹. П'ятигори ще і на початку XIX ст. залишалися «городом» і центром однойменного повіту, про що засвідчує атлас Київської губернії від 1800 року, де знаходимо також і детальний план «города Пятигоръ». Пізніше містечко ввійшло, як волостний центр до Таращанського повіту, що підтверджує зокрема «Карта Киевской губернии Таращанского уезда почтовым, караванным и военным дорогам составлена 1842 года ноября 8 дня Таращанским уездным землемером Добровольским»²².

Крім картографічних матеріалів, П'ятигори згадані в літописі Самовидця: «За П'ятигорами на Дрижиполю осадивши гетьмана Хмельницького в полях»²³. Взнявши до уваги вище наведене уточнення, повернемося до розгляду шляху Животів–Тараща через Торчицю. З останнього можна було їхати на Володарку, вже звідти до Білої Церкви. Наведені факти підтверджують, що впродовж багатьох століть подорожні користувалися шляхами, які започаткували татари, а також правильність (в основному) нанесених на карту доріг французьким інженером. Звісно, що, як і у випадку із землеміром Добровольським, повністю довіряти Боплану не доводиться, хоч, на відміну від першого, вивченню українних провінцій Речі Посполитої іноземець віддав сімнадцять років свого життя. І, в першу чергу, його увага була прикута до тих земель, де можна було спорудити укріплення, у місцях переправи ординців. Частіше всього поселення засновувалися на обох берегах річки. Наприклад: Острожани і Бузівка, Охматів і Вороне. Траплялося так, що з часом вони ставали одним великим селом чи містечком. Так, П'ятигори поглинули Заріччя, Буки – Антонівку, а Жашків – Городище. Ще до 1956 року останнє було окремим населеним пунктом. Першу згадку про нього знаходимо в люстраціях Київського воєводства, де зазначено, що 16 жовтня 1636 року закладено над Равою Зашківською, вище Скибин Греблі, Городище²⁴. А далі йде уточнення про те, що Рава Зашківська, впадаюча у Гірський Тікич, відмежовує тетіївські маєтності Охматова від Білоцерківських²⁵. Принагідно висловим припущення про по-

---

ходження назви Рава. З початку освоєння земель над берегом річки, вони належали графу Островському герба Равич. Саме від назви герба пішла і назва річки Рава. Але, як ми побачимо далі, була ще одна Рава, тому одну з них назвали Зашківська.

Люстрація староств Київського воеводства і повітів 1765 р. поки що єдине джерело, де названо Раву Зашківську. Якщо ж звернутися до опису України в атласі Йоаннеса Янсонія, виданому в Амстердамі 1666 р., то виявляємо, що «Браліїв своїми військовими укріпленнями огортає лівий берег ріки Рави (підкреслено нами – *С.Г.*), поміж її впливом до Бога і подільським містом Межерівом»²⁶. І далі читаємо: «Рашків – це остання твердиня по згаданому (лівому) боці Дністра, бо поза нею виринають перед очима нагі степи, пригожі для нападу зі сторони варвар, і тому позбавлені міст, сіл і мешканців.»²⁷.

Браліїв – село і селище Жмеринського району Вінницької області відповідно до адміністративно-територіального поділу України на 1 січня 1972 р.²⁸; с. Межирів Рівської сільської Ради Жмеринського району Вінницької області²⁹. Що ж до інших карт, починаючи від карти Гійома Боплана і закінчуючи сучасними топографічними, такої назви не виявлено. Не названа вона в «Статистическом описании Киевской губернии» Івана Фундукля, «Сказанях о Киевской губернии» Леонтія Похилевича. М.І. Максимович і П.Л. Маштаков теж не згадують такої, як і сучасні гідрологічні словники та каталог рік України, що побачив світ у 1957 р. в Київському видавництві. То можливо це просто описка? І латинське «В» механічно перетворили на «R»? Але в такому разі одна річка зникає з карти. І скільки б ви не вивчали навіть досить детальну топографічну карту Черкаської області (видана у 1991 р.), річки Багви не знайдете, а Рави тим паче. Не знайдете цих назв і в «Каталозі рік України». Його упорядники «перехрестили» навіть річку Багву у Багна. Що ж до топографічної карти, то біля непоіменованої річки, яка впадає у річку Бурти, зазначено «ур. Багва-Млин». На обох берегах «безіменної» розташоване село Тетерівка. Його правобережна частина у давніші часи була окремим селом. Воно ж нанесене на багатьох картах ХІХ століття Про нього розповідає

у своїх «Сказаннях» Похилевич. У ХХ столітті заслужило згадку хоча б тому, що у ньому тривалий час мешкав рід Черняхівських, із якого вийшов знаменний полководець, генерал армії Іван Данилович. Ще один генерал, начальник штабу Південно-Західного фронту (ним командував Микола Ватутін), Григорій Давидович Стельмах (1900–1942) народився в ньому ж. Тож і річка, подібно до села, називалася і досі називається місцевими жителями Багва. А от спеціалісти із Черкаської філії Республіканського проектного інституту по землеустрою «Укрземпроект», розробляючи у 1982 р. технічну документацію по встановленню водоохоронних зон і прибережних смуг малих рік і водоймів Жашківського району вирішили, що «на території Жашковського району протікають наступні річки: р. Тетерівка, р. Горній Тикич, р. Житниця, р. Одая, р. Торч, р. Литвинка, р. Конелка, р. Кривчунка, р. Бурти, р. Нестерчанка, р. Свинотопка, р. Медоватка, р. Гнилой Тикич, руч. Бурти, руч. Торч»³⁰. До цього додається графічна схема. Але яка недбалість. Волею кресляра Охматів перенесли на певну відстань від Гірського Тікича, а річка Бурти змінила своє русло і перетворилася у притоку Торчі. Хоч таблиця «4» повертає її до рідного Гірського Тікича, як і стверджує, що р. Тетерівка впадає в Бурти.

Знову напрошується питання: куди зникла літописна річка Багва? Адже, саме про неї згадує Самійло Величко у своєму літописі, розповідаючи про Дрижипільську битву: «Він (гетьман Станіслав Потоцький. – С.Г.) напав на нього (Богдана Хмельницького. – С.Г.) несподівано в чистому полі за чотири верстви від Охматова, в долині тамтешньої річки, яку звать Бави...»³¹. Перекладач додає примітку 402: «Інша назва – Багва». Але ще й понині поблизу Городища знаходиться урочище, яке місцеві жителі називають «Бави». Саме там з-під високої (як це не дивно) і статної верби бере виток річка Багва. Іншим словом Бава. На її правому березі лежить село Багва, а з лівого впадає річка Бурти. З якого б то дива спеціалісти і науковці стерли з карти цю назву, можна лише здогадуватись. Як вже йшлося, і в царській Росії і в Радянському Союзі Дрижипільська битва була не досить популярна. Про неї, якщо і згадували, то лише вряди-го-

---

ди і досить невизначено, тож і все, що пов'язано з нею, набувало невизначеності із подальшим забуттям. Так, як скажімо, забули про могилу, що височить неподалік від Охматова та над якою ще в першій половині ХХ століття шумів розлогою кроною дуб. Ні дуба, ні пам'яті, а саму могилу вряди годи навідують доморощені шукачі скарбів. Розривають, але ніяк до тла не розриють. Одначе, це вже проблема іншого плану і ми не будемо занурюватись в неї, а повернемося до річок, шляхів, населених пунктів. Тобто – простору. Його складовою була і залишається річка Багва, яку раніше називали Бава чи Бави. Тож, Боплан не погрішив проти істини, зазначивши її назву на карті Київського воеводства. Його помилка в іншому: він не помітив ще однієї річки, що витікає і впадає неподалік від названої. Оскільки, назви співзвучні, то можемо припустити: француз вирішив, що це одна й та сама річка. Але, що дивуватися з іноземця ХVІІ ст., коли вітчизняні картографи, озброєні сучасною технікою та інструментом ніяк не можуть, як ми вже переконалися, визначитися із назвою річки і тому в «Топографическом атласе автомобильных дорог» поряд із назвою «Торч» появляється ще й «Торц»³².

Що ж до Гійома де Боплана, то він ріки називав Старчіца (Торч) і Бава. Витоки останньої знаходяться, виходячи із названої карти, на північний схід від Жашкова. Орієнтовно, в районі села Скибин. В неї впадає струмок, який на сучасній топографічній карті поіменований як Торч. А от на графічній схемі гідрографічної мережі Жашківського району із названої технічної документації річка і струмок поміняні місцями. Тож Торч знаходяться неподалік села Юрківка Ставищенського району Київської області. Цікаво, що зовсім поряд виток ще однієї річки назва якої... Торч. Та це вже інша Торч. Пропливши через Стрижавку, Торчицю, Матвіїху вона впадає біля Володарки в річку Рось. Жашківська ж Торч через Сорочотягу допливає у Гірський Тікич з лівого берега між Сабадашем і Охматовим. Нагадаємо, її Боплан поіменував як «Bawa'R». Над тією, що впадає до Росі надпис «Starcica'R». Про те, що саме це Торч, засвідчує населений пункт – село Торчиця. На карті Боплана, як і річка, воно назване Старчіца.

Пройшло кілька століть і на адміністративній мапі Уманської округи, виданій Уманським окрвиконкомом у 1925 р., виявляємо, в першу чергу, річку Багву. Вона утворюється від злиття двох річечок. Початок однієї лежить на захід від Леміщиhi в напрямку Кривчунки (у річечку допливає струмок, витоки якого знаходяться неподалік від Тихого Хутора). Друга розпочинає свій плін на південно-східній околиці Скибина. (Це та, яка в документах XVIII ст. названа Козина Рудка) Тож, злившись неподалік від Жашкова, проминувши його, Городище, добігає до Сорокотяги, де допливає з правого боку річка Литвинка. І на решті її води вбирає Гірський Тікич. Гирло знаходиться між селами Сабадаш і Охматів. Що ж до останнього, то через нього протікає річка Бурти, з двома непоіменованими притоками та однією, що поіменована «Тетерівка», яка бере початок біля одноїменного села. Одначе, співставивши з сучасною топографічною картою Черкаської області, можемо закинути докір авторам карти Уманської округи 1925 р. в тому, що вони дещо підкоротили названу річечку. Насправді ж вона бере початок на південно-східній околиці Жашкова, а точніше – поблизу Городищ. Та найсуттєвіше, що дає нам карта, це те, що річка, яку нині іменують Торч, названа, хоч і неправильно, а все ж таки Багва. Коли і за яких обставин її «перехрестили» у Торч? І чому? Для того, щоб частково відповісти на це питання, доведеться розглянути ще ряд картографічних та інших матеріалів хоча б із того ж таки атласу Київської губернії за 1800 рік. Назва Багва знаходимо як на карті Уманського, так і П'ятигірського повітів. Але, якщо на першій вона служить їм межею і тече від Побійної до Охматова, то на другій це слово надписане над річечкою, яка бере початок біля Жашкова і закінчується біля Леміщиhi (?). Поряд досить ретельно накреслено річку, витоки якої біля Скибина, а гирло неподалік від Охматова. Вона без назви.

Що ж до Гійома Боплана, річку Вава він викреслив досить точно. Її витоки знаходяться неподалік від витоків г. Starcica, а гирло напроти Вороновки і Зелене. Охматів позначено на короткій річці, яка розпочинається там, де нині знаходиться Побійна. Приблизно посередині течії річки Бава там, де вона по-

---

вертає на південь, позначено слободу (нову колонію) Ziaskow. На одній із карт літера «i» перекреслена.

У латинській є літера «Z»(зета), але такої якою розпочинає Боплан назву нинішнього Жашкова, немає. Одначе, це не описка. Бо ж схожим чином транскрибовано назву замочока Zielene (нинішній Зелений Pir), але Zgnily Тікич, нова колонія Zwinogradka. Та і в слові Vozowka наявна літера зета. Отже, прагнучи правильно передати звучання назв, французький інженер дещо вдосконалює латиницю для передачі звуку «Ж», а також «Ш»(S). Якщо дійсно не читати «i», то звучатиме по сучасному Жашков. При наявності «i» буде Жяшков, Жялене. Останнє у перекладі з польської «Зелене».

Щоб поглибити дане питання і продовжити безперешкодно досліджувати гідрографію та шляхи, назвемо й інші населені пункти, бо ж зрозуміло, що вони були складовою досліджуваного простору. Це Соколовка, Вороновка, Охматов, і Каньола позначені різними знаками. Охматов, Вороновка, Зелене, Бозовка, Собрік (у Освеціма – Жубриха, а нині це Зюбриха), Буки – всі вони розташовані на правому і лівому березі Гірського Тікича. Це укріплення. Схожим чином позначені Володарка і Біла Церква. Щоправда, в центрі еліпсоподібних укріплень, що прилягають одним краєм до річки, знаходиться ще одне. Таких немає на позначеннях у Охматові, Вороновці, Зеленому (дві світлі лінії), Бозовці (дві лінії грубі і одна світла), Буках (три лінії – світла, груба, світла). Ще більша різниця між названими Соколовкою та Ставищем. Перше – правильний еліпс із трикутними виступами, викреслений жирною лінією, Ставище – неправильної форми чотирикутник, викреслений тонкою лінією. Дві сторони паралельні річкам Гнилий Тікич і Попружна. На двох протилежних домальовані виступи ще тоншою лінією. Найкоротша сторона, перпендикулярна до річки Попружна, має дещо виразніші позначки, що по формі нагадують Соколовку. Детальне вивчення графічних зображень Зеленого, Бозовки, Вороновки і Охматова дає можливість зробити висновок про те, що вони досить точно відображали особливості кожного із укріплень. Так, у Вороновці позначено два виступи,

---

одна гребля, Охматові – три виступи, одна гребля через ставок і одна на південному заході. Зелене, подібно до Бозовки, Собріка і Буків має окреме укріплення круглої форми з чотирма виступами. Виходячи із характерних рис оборонних споруд того часу, можемо припустити, що це була надбрамна вежа. Іншим словом «захаб» – зовнішня прибудова до стіни, що служила для захисту воріт фортеці. Краще уявити фортифікаційні споруди того часу допомагає щоденник архідиякона і сина патріарха Макарія Павла Алеппського. «Відвідавши» разом з ним Маньківку, бачимо три цитаделі, фортецю навколо якої викопано рів, збудовано дві стіни. Зовнішня із кілків від нападів кінноти, а друга – внутрішня – суцільна. По периметру фортеці міцні дерев'яні вежі. Перед ворітьми – великі гармати, а над ворітьми по обидва боки – малі гармати³³.

За дві милі від Маньківки – Буки. Їхні укріплення Алеппський називає цитаделлю на горі, але не залишає детального опису. Тому в уявній реконструкції доводиться покладатися поки що на Гійома Боплана. Згідно до його позначень Буцькі укріплення були схожі на пізніші Маньківські. (Слід мати на увазі, що в часи перебування Боплана в Речі Посполитій Маньківка (Machnowka) – село без укріплень). А от Вороновка, на відміну від Буків, які обведені двома світлими і однією жирною лініями, окреслена лише однією внутрішньою грубою лінією і однією світлою зовнішньою лінією. Цілком ймовірно, що у читачів може виникнути питання: кому потрібні ці дрібниці? Одначе, саме ці дрібниці і дають можливість чітко уявити якими були городки.

Термін використовується в його тогочасному значенні. Городок – укріплення; укріплений населений пункт; ділянка території, огорожена земельним валом, дерев'яним суцільним парканом. Якщо одна жирна лінія, то це городок оточений валом. Світла – дерев'яна стіна, або ж тин (суцільний дерев'яний паркан із вертикально закопаних колод – палісад). Одна жирна лінія обабіч якої дві світлі – тараса – система дерев'яних стін, при якій дві паралельні стіни через деякий проміжок з'єднувались поперечними стінками, а утворені таким чином клітки за-

---

сипали ґрунтом і камінням. Виступи – не що інше, як бастіони, які дозволяли оборонцям обстрілювати простір між ними.

Що саме у такому сенсі вживалося слово у XVII ст. підтверджують слова Івана Виговського. 9 серпня 1658 р. він погрожував Портомоінову: «А к Киеву пошлю брата своего с войском и с татарами, чтоб боярина и воеводу выслать вон, город (підкреслення наше – *С.Г.*), который по указу царского величества в Киеве сделан, разорить и разметать, а если воевода не выйдет, то его в Киеве осадить»³⁴. Саме таким чином тлумачив поняття «город» Опанас Шафонський. На його думку, «городом в Малой России называли вообще всякое поселение, обрытое валом»³⁵. Що ж до справжніх міст, то їх, на його думку, в Малоросії було лише одинадцять. Тобто, це ті населені пункти, що мали грамоти від короля чи царя на Магдебургські права і були вільні від будь-якого приватного володіння³⁶.

Для більшої переконливості звернемось ще раз до свідчень людей XVII ст. Зокрема, до щоденника Освеціма. Описуючи щоденно свою подорож із гетьманом Станіславом Конєцьпольським по його українним помістям, автор називає окремі населені пункти містечками (Ставище, Стеблів, Корсунь, Орловець, Жаботин, Черкаси), містечко-слобода Константинів, Вербки, село Войтовці. Але город Миргород, Лохвиця.

Перебуваючи у Вербоках 27 вересня 1643 р., гетьман наказав зібрати «понад 1000 вершників тих людей, які поселені в українних городах, що належать його милості, для охорони їх від татарських набігів»³⁷.

За «Статейним списком» стольника Радіона Стрешнева і дяка Мартем'яна Бредіхіна майже всі населені пункти, які вони відвідали чи мали відвідати, чекаючи на зустріч із гетьманом Богданом Хмельницьким, «города». Це Бужино (Бужанка), Чигирин, Стеблів, Корсунь, Лысенцы (Лисянка), Буки, Маньківка, Цимермановка, Іванково (Іваньки), Шавулиха (нині Черкаської області), Тарчица (Торчиця), Ставище (нині Київської області)³⁸.

Ще одна цікава деталь тогочасного простору, що пролягав між Білою Церквою і Уманню. Із дев'яти укріплень, п'ять зна-

---

ходились на території, що нині входить до складу Жашківського району. П'ять із них прилягали до Гірського Тікича на досить близькій відстані одне від одного. Пояснення не довго шукати. Ці городки зосереджені біля зручних переправ через Гірський Тікич. З часом саме через Охматів, Вороне, Бузівку, Острожани пролягли важливі торгові шляхи. Окрім названих населених пунктів на карті Боплана позначено також селище Капіола (Каньола). Як здогадалися читачі, це Конела. Є чимало версій щодо походження назви цього села. Наприклад, конельчанин, краєзнавець, на жаль, нині покійний, Федір Пилипович Карпунь вважав, що у давнину Куніль була столицею кочових племен торків, а тому і називались від слова кінь (кунь). Краєзнавець Валентина Іванівна Кудрявцева виводила назву від литовської назви рослини, так як і Бузівку – від бузку. Проте, значна кількість наших сіл носять, так би мовити, «пташині» імена. Шуляки – шуляк, Пугачівка – пугач, Вороне (у Боплана – Вороновка) – ворона, Соколівка – сокіл. У польській мові є слово «канья». Українською мовою – коршун. Тобто Капіола не що інше, як Коршунівка. Боплан позначив селище на лівому березі не поіменованої річки, яка за довжиною в кілька разів перевищує названу Баву та ще коротшу Ольшану. Оскільки, гирло останньої позначене в межах Бузівки, то з повним правом можна стверджувати, що це Вільшанка. Проте, ні в технічній документації Черкаської філії «Укрземпроекту», ні на топографічній карті, ні в каталозі річок України цієї назви не знаходимо. Вона поіменована як Житниця. Цю ж назву знаходимо і в «Статистическом описании Киевской губернии», що побачило світ ще у 1852 році під редакцією Київського цивільного губернатора Івана Івановича Фундукля. Серед лівих приток Гірського Тікичу, крім Житниці, названі Литвинка, Багва (притоки: Криничка і без назви), Бурти (Красилівка, Бурязи, Королівка, Тетерівка)³⁹. Повторює Фудукля І.І. Максимович М.І. у «Гидрологическом и гидрографическом очерке Киевской губернии» (К., 1920). Із списку рік басейну Дністра і Південного Бугу Маштакова П.Л. довідуємось, що з лівого берега у Гірський Тікич допливають у межах району:

Житниця, Вільшанка, Марійка, Багва (п. Криничка, п. Литвинка, Польова), Бурти (п. Королівка, п. Тетерівка)⁴⁰. Отже, із наведених даних можна зробити однозначний висновок: серед названих лівих приток Гірського Тікича не згадується Торч. Її слідом за Бопланом з невеликою зміною називали Багва. Щоправда, у каталозі річок України «перехрестили» у Багна. Можливо, це всього лиш друкарська помилка, на яку вказує і словник гідронімів України (К., 1979). І він же називає річку Торч як ліву притоку Гірського Тікичу та ще одну з цією ж назвою, як праву притоку річки Рось⁴¹. На думку авторів словника, перша бере початок «поблизу с. Тихий Хутір», а її «гирло біля села Охматів»⁴². Друга витікає неподалік Стрижавки, а впадає поблизу райцентру Володарка Київської області⁴³. Та з цим не погоджуються автори «Географічної енциклопедії України», які у третьому томі стверджують: «Торч – переважно у Жашківському районі Черкаської області, ліва притока Гірського Тікичу (басейн Південного Бугу). Довжина 32 км, площа басейну 209 км²»⁴⁴. А далі привертають увагу такі слова: «Бере початок біля села Красилівка Ставищенського району Київської області»⁴⁵. І все ж таки: «на Т. – м. Жашків»⁴⁶. Складається таке враження, що сучасних географів чимось приваблює слово «Торч» і вони хотіли б принаймні зо дві річки Жашківщини іменувати саме ним. А, можливо, що справа не в емоціях – симпатіях чи антипатіях, а в звичайнісінькій недбалості, нехлюйстві і небажанні співставити, проаналізувати. Та ще й в байдужості. «Кого це обходить», – думалось либонь науковцям, коли вони так писали. Так само і шляховики, які при виїзді із Жашкова і на самій автомагістралі Київ – Одеса позначили дорогу на Лемішиху. Хоч з діда-прадіда село звалось Лемісиха. Так воно поіменовано згідно адміністративно-територіального поділу України. Змінювати назви населених пунктів вправі лише Верховна Рада. Чи, може, ці повноваження на себе перебрала місцева влада і шляховики? Якщо це так, то в такому разі досить просто виправити помилки, які нагромадили географи та історики і встановити справедливість, повернути пам'ять та історичні назви. Отже, річка, на берегах якої роз-

---

кинувся Жашків, називатиметься своєю первісною назвою Рава. Та, що бере початок на північно-східній околиці Жашкова, неподалік від Городища і протікає через Тетерівку – Багву – Побійну, це Бава. (Можна залишити Багва). Саме в неї впадає річка Бурти, а не навпаки. Та й самі назви звучні, легко запам'ятовуються і пояснюються. Скажімо, Рава від слова рити, Бава однокореневе з словом «бавитись». І не будемо більше путатись між Торчами. Це, так би мовити, прикладний результат даної розвідки. Що ж до наукового, то він дає нам можливість не лише чітко і виразно реконструювати географічне середовище середини XVII ст., а й саме завдяки цьому правдивіше відтворити і зрозуміти тогочасні такі важливі події, що розгорталися поблизу Охматова і далі на південь та на північ від нього. Тож, наведені факти, картографічні та інші матеріали дають право стверджувати, що простір між Білою Церквою та Уманню (орієнтовно завдовжки 130 – 140 км) у середині XVII ст., на відміну від сучасного, був досить заліснений. Тому шляхи в основному пролягали вздовж рік та по їх водорозділах, зв'язуючи між собою укріплені міста та містечка (городки) денним переходом: Біла Церква – Володарка – Ставище – Охматів; Умань – Соколівка. Були також шляхи: Володарка – П'ятигори – Бузівка; Умань – Соколівка – Бузівка. В тому чи іншому випадку, названі шляхи «прив'язувались» до зручних переправ через Гірський Тікич. На невеликому відтинку цієї річки розташовувались шість фортифікаційних споруд різної потужності. Крайня у верхній течії – Собрік (Зюбриха), у нижній – Буки. Це пояснюється тим, що вище від Зюбрихи простяглося велике Шуляцьке болото (нині державний заказник місцевого значення площею 620 га)⁴⁷. Нижче від Буків береги Гірського Тікичу підвищені, кам'яністі, в окремих місцях скелясті⁴⁸. Це пояснює, чому саме біля Охматова і Вороного розгортаються запеклі битви. Слушним буде нагадати, що і в 1944 р. січневий контрнаступ гітлерівських військ з-під Умані зупинили на цій ділянці Гірського Тікича). Саме біля названих городків розташувався татарський кіш. Адже, крім зручної переправи, мали вдосталь води. Аби коні і люди не страж-

---

дали від спраги, річку (нині Бурти) в Охматові перегородили греблею. Утворився великий став, який не забув позначити на своїй карті Боплан і згадував Освецім. Окрім того, долина річки розлога і степова, що теж чимало значило для утримування коней. Ліси розпочиналися на захід від річки Бава (нині Торч). Її верхів'я позначене неподалік від татарської сакми, так само як П'ятигори і Ставище. Отже, із Охматова можна було рухатись на Ставище; через Жашків (у реляції із збірки Голінського – Рашків) на П'ятигори і, зрозуміло, на Умань. Охматівський замочок польські війська у 1644 р. обійшли і битва точилася між ним і Вороновою, ближче до останньої, головним чином у районі греблі і млина, де татари наскладали значну кількість трупів своїх воїнів, потім перед втечею їх спалили⁴⁹. Отже, завдяки ініціативі, мобільності польських військ їм вдалося захопити оперативний простір і нанести упереджувальний удар по змученому довгим переходом татарському війську. Цілком ймовірно, що цей досвід був використаний Станіславом Потоцьким у ході підготовки до битви 1655 р. і, разом з тим, не врахований Богданом Хмельницьким. Аби дане припущення набрало переконливості, варто доповнити просторові уявлення часовими. З цього приводу звернемося до свідчень учасників подій.

Із листа великого коронного гетьмана Станіслава «Ревери» Потоцького довідуємося, що 26 січня Богдан Хмельницький, «котрий йшов на допомогу Умані... вже був у Ставищах»⁵⁰. Лист Хмельницького до царя Олексія Михайловича (23.01.1655 р.) дає можливість встановити час, коли московсько-козацьке військо вирушило у похід⁵¹. Переважна більшість істориків вважають, що це трапилось у неділю 24 січня. Твердження слушне, оскільки лише напередодні військо під командою Шереметьєва В.Б. прибуло у Білу Церкву і, зрозуміло, повинно було відпочити після денного переходу. Таким чином, вирушивши із Білої Церкви 24 січня, московсько-козацьке військо цього ж таки дня прибуло до Володарки (нині автошлях між цими містами становить 34 км), а наступного дня до Ставищ (автошлях 27 км).

Беззаперечно доведено, що битва під Охматовим розпочалася під вечір 29 січня. Отже, Богдан Хмельницький перебував у Ставищі впродовж трьох діб. Тому твердження Смолія В.А., Степанкова В.С., Мицика Ю.А. та інших про те, що Хмельницький поспішав на допомогу обложеної Умані, хибне⁵². Адже, коли він вирушав у похід (24 січня) Умань ще не була в облозі. Коли ж її обложили (25 січня), вже не було куди поспішати. Козацько-московські війська вимушені зупинитись у Ставищах. Через три дні (29 січня) залишають містечко-фортецю і рухаються на Охматів. А навіщо? Вступити в бій з польсько-татарськими військами? Але всі дослідники цієї проблеми стверджують, що зустріч із ворогом під Охматовим була для Хмельницького несподіваною. Не лише несподіваною, але й небажаною, додамо ми хоча б тому, що ворожі війська були численнішими. Полемізувати можна лише про те, наскільки більше їх було. Якщо довіряти Самійлу Величку, Миколі Костомарову, Олександрю Борсукову, то ця перевага більш ніж подвійна, а за Валерієм Смолієм і Валерієм Степанковим вона складає 18–20 тис.⁵³

Тож на що надіявся Богдан Хмельницький? Можемо припустити, що він сподівався уникнути зустрічі з ворогом. Чи могло таке бути? Так. Адже з Соколівки на Охматів через Бузівку ніхто не їздить і не їздив. Ще й нині збереглася польова дорога через Безпечну, яку називають Уманською. З Бузівки шлях пролягав на П'ятигори з подальшим рухом у будь-яку сторону: до Володарки, Ставищ, чи Тетієва, але аж ніяк, повторимось, не на Охматів. Якщо 28 січня ввечері Богдану Хмельницькому розвідники доповіли, що польські війська в Бузівці, він міг зробити логічний висновок про подальший їхній рух. Появилась реальна можливість реалізувати план військової операції – добратись до Умані і з'єднатися з військом, що боронило його.

Дещо сумнівна оповідь про пересування польських військ. Поки що погодимось з тим, що шлях від Соколівки до Охматова (близько 20 км.) польське військо додало шість годин.⁵⁴ Однак, хоч зимовий день короткий (9 годин), встигає розгор-

---

нути артилерію і «гармати повели сильний вогонь по слабоукріпленому замку»⁵⁵. Потім Станіслав Потоцький з основними силами, під вечір, виступає у похід проти Богдана Хмельницького, зустрічає його у чистому полі не лише кіннотою, піхотою, а й гарматним вогнем. Але, якщо остаточно погодитись із Валерієм Смолієм і Валерієм Степанковим і взяти до уваги, що «вранці 27 січня польсько-татарські війська знялися з позиції і попрямували до Соколівки, де переночували», а «вранці 29 січня вирушили до Бузівки», то виникає закономірне питання, а де ж вони були 28 січня?

Крім того, якщо 29 січня «вранці (схід сонця 07:38. – С.Г.) вирушили до Бузівки», а «через шість годин польські гармати повели вогонь по замку, а піхота розпочала підготовку до штурму»⁵⁷, то чому ж гарматну стрілянину Богдан Хмельницький і Василь Шереметєв почули під час сніданку в Ставищі?

Аби відповісти на поставлені питання, варто звернутися до реляції від 3 лютого, написаної в Рашкові (Жашкові). У ній повідомляється, що «коли з Кунелі (?) (сучасна Конела – С.Г.) пішли ми на нічліг до Бузівки (Buzawki) – забігли п.п. гетьманам дорогу Татари і дали знати, що в Охматові вони обложили три полки, козаків, трьох полковників, півтори тисячі, що пішли були на під'їзд під наше військо. Зараз же п.п., кинувши Бузівку, пішли до Охматова. Тільки що військо зсіло з коней штурмувати Охматівський замочок»⁵⁸.

Зрозуміло, що зранку на нічліг не облаштовуються. Від Конели до Бузівки п'ять кілометрів, до Соколівки теж. Отже, вирушили до Бузівки не вранці 29 січня, а 28 січня. Але в ній не затримувались, а «зараз же» відправились до Охматова. Ось це «зараз же» припадає на вечірню пору. Тобто, перехід від Бузівки до Охматова (приблизно 15 км) було здійснено вночі. Лише в такому разі польські гармати могли обстрілювати Охматівський замочок зранку і можна пояснити, чому «роз'їзди українців прогледіли перехід польського війська від Бузівки до Охматова». Виходячи із доведеної ситуації, правильніше буде: не «прогледіли», а «проспали».

Саме тому «українські розвідувальні роз'їзди на помітили

цього маневру противника»⁵⁹. «Хмельницький, нічого не підозрюючи, їхав попереду свого війська на санях»⁶⁰. І «підходячи надвечір до Охматова, гетьман не знав про перебування там польсько-татарського війська»⁶¹. Знову виникає закономірне питання: чи Хмельницький не чув пострілів з гармат? Напевне, відповідь слід шукати не в сфері акустики, а у сфері тактики, основними правилами якої злегковажив гетьман Війська його царської величності Запорозького. Він не проявив ні швидкості, ні натиску, ні ініціативи. Поле бою вибирав теж не він. Про місце знаходження ворога навіть і не здогадувався, як і про його сили.

Отже, оточення московсько-козацького війська під Охматовим і значні втрати, яких воно зазнало в ході цього оточення, це результат його млявих дій, а, з іншого боку, ініціативи та активності Станіслава Потоцького.

Що ж до перебігу самої битви, в ході якої козаки вимушені були відбиватися голоблями, то це свідчення не відчайдушності, а відчаю. Бракувало місця, часу та світла аби зарядити рушниці. Разом з тим, саме сутінки і порятували частину козаків. Така собі буденна і об'єктивна причина. Схожа прозаїчна обставина змусила татар припинити облогу табору. За даними Смоля В.А. і Степанкова В.С. військо Менглі-Гірея нараховувало 30 тисяч вершників⁶². Кожен із них мав до п'яти коней. Тож за три дні вся територія, зайнята ордою, була перетворена в пустку. Для порівняння додамо факти із спогадів маршала СРСР Семена Будьонного. Він пригадував: «У 1-й кінній воєни 1920 року на забезпеченні знаходилось 34385 чоловік і 34730 коней. (За кількістю вершників орда поступалася, але мала у кілька разів більше коней. – С.Г.). Щоденно потрібно було 17 т хліба, 21 т вівса і близько 25 т сіна»⁶³. Та лише мурзи, за свідченням воєводи чернігівського і старости житомирського Криштофа Тишкевича, за дві ночі з'їли 15 штук худоби і 30 баранів⁶⁴. Тож, це лише мурзи. Скільки їх було при 120 тисячній орді, про яку йдеться в даному випадку? Чи можна дати відповідь на це питання? Так. Оскільки той самий Тишкевич у листі до Януша Радзивіла, написаному наступного дня, скар-

---

жився: «Прийшло їх до Зерканівки більше як 15 тисяч, самих мурзів 70»⁶⁵. Тобто, 560 мурз з'їли 15 штук худоби і 30 баранів. Звісно, що харчування рядових ординців було простішим. Інколи зводилось до того, що вони, вточивши конячої крові, розмішували в ній пшоно і споживали таку собі своєрідну «кров'янку». Що ж до коней, то незалежно від породи, вони потребували, якщо не сіна і вівса, то принаймні підножного корму. І, звісно ж, води.

Сподіваємось, що дані факти переконують всіх, бо ж кожен розуміє (для цього не потрібно бути ні високоосвіченим спеціалістом, ні користуватися архівними матеріалами), що у XVII ст. точнісінько, як і у XX ст., коні і люди хотіли їсти. А тому татар не потрібно було схилити до «зради». Їм потрібно було і самим харчуватися і нагодувати коней. Потрібен був фураж. Вони й подалися його шукати. Разом з тим виконували досить важливе військове завдання – блокували дороги і чинили погроми не лише під Ставищем, а навіть під Білою Церквою. На думку радянського історика Саніна Г.А., «блокада була настільки ефективною, що впродовж того часу, поки точилася битва, жодній людині не вдалося проникнути в козацький табір»⁶⁶. Далі дослідник поглиблює цю думку словами про те, що «лише 27 січня (ст. ст. – С.Г.) (тобто через п'ять днів після битви) деяким жителям Білої Церкви вдалося добратися до Києва, і вони підтвердили, що татарські загони грабують населення під Білою Церквою»⁶⁷. Тобто, оперативний простір контролювали польсько-татарські війська. У підтвердження висловленої думки, звернемося ще раз до реляції від 3 лютого 1655 р., наведеної Михайлом Грушевським. Вона писалася у Жашкові, а не в Рашкові за 300 км від місця битви. Слушність такого висновку підтверджує фраза із тієї ж таки реляції: «П. п. гетьмани руйнувши з Рашкова (Жашкова – С.Г.), вчинили раду, і піхоту з арматою відіслали до Чернієва, а ми з татарами йдемо на Україну»⁶⁸. Добре відомо, що гетьман Потоцький був разом з військом до містечка Животові а 7 чи 8 лютого він від'їжджає до своїх Підгайців. Згодом за ним, захворівши, подався і гетьман Лянцкоронський. Перед від'їздом він подає звіт про свою ді-

---

яльність у лютому 1655 року. Із нього довідуємось, що під Животов «неприятель вислав 1500 коней свого найкращого командира з полковниками Золотаренком, Зеленецьким, щоб довідатися, де обертається наше військо, і попередив їх, що постинає, коли не приведуть йому якогось значного язика.... Стрівши сей підїзд козацький наші мали щасливу битву: козаки зараз пішли навтеки, і наші взявши кілька язиків, вирубали найкращу козацьку кінноту, інших в лісі загнали, корогви забрали і гонили за втікачами аж до табору, що став під Лобачовим»⁶⁹. І далі польний гетьман повідомляє, що Хмельницький пішов з Лобачова на Торчицю, «москву поставив в Білій Церкві і Ставищах», а сам Лянцкоронський С. разом з татарами здобув Кишинці, «де було обложено понад 10 тисяч»⁷⁰. Згадується в реляції Маньківка, Кристинополь (Христинівка), Умань і Охматів. Про останній йшлося таким чином: «А після того, як ми відійшли з-під Охматова, туди відділено частину із табору Хмельницького; але що звіти виходило, наші і татари то нищили»⁷¹.

Таким чином, ми остаточно переконаємось, що реляція від 3 лютого 1655 р. була написана в населеному пункті, що нині називається Жашків, а в документі іменується Рашків. Окрім того, впевнюємось, що головні сили польських військ з-під Охматова рухались на Жашків, де перепочили. Далі перемістились у П'ятигори і, таким чином, наблизились до Білої Церкви на відстань 54 км. Що ж до козацько-московського, то воно повернулося на той самий шлях, яким прийшло із Ставищ.

Про те, що вони не переслідували коронне військо, на що і не були спроможні, знесилені морозом і голодом, засвідчує як реляція із Жашкова, так і звіт польного гетьмана. В ньому є слова, які підтверджують, що Хмельницький не знав, де знаходилось польське військо. Пригадаймо їх: «Щоб довідатися, де обертається наше військо і попередив (Богдан Хмельницький. – С.Г.) їх, що постинає, коли не приведуть йому якогось значного язика»⁷². А якщо не знав і край хотів довідатися, під страхом смерті, то яким чином він їх переслідував впродовж двох днів? І все ж таки переслідував, бо ж і Чарнецький писав: «Потім неприятель трохи підніс голову і пішов за нами два дні та-

---

бором – бо до нього прийшли нові значні сили»⁷³. Як це узгодити з його поглядом на Дрижипільську битву, як на друге Берестечко, що «силу своїх (козаки – С.Г.) лишили на пляцу, полівину армати стратили, тільки з останком уйшли»⁷⁴.

Спробуємо пояснити це протиріччя опираючись на свідчення польного гетьмана. Станіслав Лянцкоронський, у згаданому вже звіті, писав: «А після того, як ми відійшли з-під Охматова, туди відділено частину із табору Хмельницького»⁷⁵. Тепер стають зрозумілими слова Чарнецького про «нові значні сили». Цілком ймовірно, що це якраз і була «частина із табору Хмельницького», яка з'єднавшись із козаками, що оборонялися в Охматові, пішла слідом за підрозділами польського війська. Переважна більшість сучасних українських істориків трактують ці події, як відступ польсько-татарських військ і що «Богдан Хмельницький переслідував противника до П'ятигорців (сучасні П'ятигори)»⁷⁶.

Проте, чи можна назвати відступом переміщення польських військ у напрямку Білої Церкви, якщо до неї від Охматова три денні переходи, а від П'ятигір – два. Окрім того, чомусь забувають з якою метою вирушали московсько-козацькі війська в похід, куди вони повинні були прийти? Історики, ведучи мову про початок походу, дають однозначну відповідь: «Гетьман виступив до Умані»⁷⁷. А прийшов під Охматів, де на нього вже чекали польсько-татарські війська. На шлях, який можна було здолати за три денні переходи, Б. Хмельницький змарнував у два рази більше часу. Після Дрижипільської битви він повертається з військом у Ставище. Звідки прийшов туди і повернувся. І це можна назвати наступом? В який же спосіб він міг «переслідувати противника до П'ятигорців», якщо 3 лютого, як вже доведено польські війська знаходились в Жашкові? Разом з ними були і обидва гетьмани. Де ж був Стефан Чарнецький, можна лише здогадуватись і припустити, що в той час, коли головні сили Станіслава Потоцького перемістилися до Жашкова, його підрозділ зробив спробу здобути Охматів. Після того опинився у П'ятигорах. Міг здійснити цей перехід через Зелене – Бузівку. Від Бузівки до П'ятигір один денний перехід.

Михайло Грушевський не розуміє, як козаки йшли два дні табором, а потім спинилися⁷⁸. Пояснення досить просте. «Заховане» в тому ж таки таборі, яким добре боронитись, але, щоб наздогнати кінноту, його замало. Окрім того, шлях із Жашкова на Тетіїв пролягав і пролягає через П'ятигори, тож їх не обійшли війська під проводом гетьманів. Тому козацький табір вимушений був повернутися назад. Принагідно зауважимо, що Михайло Грушевський, цитуючи Стефана Чарнецького, вважає табір козацьким. Що ж до Валерія Смоля і Валерія Степанкова, то вони пишуть, що табір «мали (українці і росіяни. – *Авт.*)»⁷⁹. Це не перше уточнення і не лише в цитованому виданні, де автори акцентують увагу на етнічній приналежності війська. Хоч у ті часи війни точилися не на етнічній основі, а на релігійній і не між народами, а між державцями (державцями, правителями), це, по-перше. А по-друге, досить проблематично ставити знак рівності між поняттями «козак» і «українець». Як і проблематичне посилання на анонімного автора «Епітафіїної пам'ятки Богдану Хмельницькому», який «одним із перших наголосив його винятково важливу роль у боях під Охматовим»⁸⁰. Мимоволі напрошуються питання:

– Невже він міг по іншому написати епітафіїну пам'ятку?

– Невже освічена людина XVII століття не знала принципу *aut bene, aut nihil*?

Окрім того, можна знайти й інші оцінки. Наприклад, Криштоф Тишкевич писав, що Богдан Хмельницький «вискочив нам з горсти як проворний заєць»⁸¹. Погодьтеся, заєць не орел. Тож і не дивно, що ще й нині точаться між істориками суперечки. Одні підбирають оцінки за гетьмана і називають його «Великим». При цьому не враховують що, Карл Великий, Петро Великий, тому й великі, що були високого зросту. Богдан Хмельницький все ж таки ближчий до Пипіна Короткого, бо був зросту швидше середнього, ніж низького, за словами Павла Алепського. Антипатика Богдана Хмельницького демонізують його. І теж знаходять оцінки та факти. Тож чи не прийшла пора відмовитися від емоційно-оціночного, безперспективного шляху в історичній науці? Чи не пора покласти край у творен-

---

ні кумирів? Чи не продуктивнішим би був пошук категорій і понять, пов'язаних із об'єктивною реальністю? Скажімо, простором і часом, що не залежать від чиїхось симпатій, антипатій і на них не впливає ідеологічна упередженість дослідників.

-
1. История Украинской ССР: В 10 т. – К., 1982. – Т. 2. – С.422.
  2. Літопис Самовидця. – К., 1971 – С. 70.
  3. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. (Соціально-політичний портрет).– К., 1993.– С. 56.
  4. Смолій Валерій, Степанков Валерій. Богдан Хмельницький. – К., 2003. – С. 76.
  5. Голобуцький В.О. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 г.г. – К., 1962. – С. 81; Jakub Łoś. Pamiętnik towarzysza chorągwi pancerny. – Warszawa, 2000. – С. 57.
  6. Станислав Освецим. Дневник // Киевская старина. – 1882. – №1. – С. 147.
  7. Грушевський М.С. Історія України – Руси: В 11 т, 12 кн. – К., 1997. – Т.9. – Кн.2. – С. 1045.
  8. Кордт В.А. Материалы по истории русской картографии. – К. 1899. – Вып. 1. – К. XLIII.
  9. Станислав Освецим. Вказ. пр. – С. 146.
  10. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.1542. – Оп.1. – Од. зб.2969. – Арк.1.
  11. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. – М., 1953. – Т. 3. – С. 386.
  12. Станислав Освецим. Вказ. пр. – С. 133.
  13. Там само. – С. 138.
  14. Там само. – С. 138 – 139.
  15. Там само. – С. 143.
  16. Воссоединение Украины с Россией... Т.3. – С. 385.
  17. ДАКО. – Ф.1542. – Оп.1. – Од. зб.2971; Ф. 1542. – Оп.1. – Од. зб. 2970.
  18. Воссоединение Украины с Россией... Т.3. – С. 387.
  19. Там само.

-
20. Смолій Валерій, Степанков Валерій. Вказ. пр. – С. 348.
21. ДАКО. – Ф. 1542. – Оп.1. – Од. зб. 2970.
22. Там само. – Од. зб.2969.
23. Літопис Самовидця. – С. 206.
24. Архив Юго-Западной России. – К., 1905. – Ч.VII. – Т.III. – С. 121.
25. Там само.
26. Кирилівський В.Ю. Опис Правобережної України в атласі Йоганнеса Янсонія. – Амстердам 1666 року // Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1966. – № 3–4 (11–12). – Рік III. – С. 77.
27. Там само.
28. Українська РСР, Аміністративно-територіальний поділ на 1.01.1972 р. – К., 1973. – С. 14.
29. Там само. – С. 15.
30. Техническая документация по установлению водоохоронных зон и прибрежных полос малых рек и водоемов Жашковского района Черкасской области. – Черкаси, 1981. – Л. 5.
31. Величко Самійло. Літопис. – К.,1991. – С. 159.
32. Топографический атлас автомобильных дорог. – Черкаси, 1998. – С.15.
33. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. – М., 1897. – Вып. II. – С. 24, 26.
34. Соловьев С.М. Сочинение: В 18 кн. – М., 1991. – Кн.VI. – Т.11–12. – С. 31.
35. Шафонский Афанасий. Черниговского наместничества описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России из частей коего оно наместничество составлено. – К., 1851. – С. 36.
36. Там само.
37. Станислав Освецим. Вказ. пр. – С. 132.
38. Див.: Воссоединение Украины с Россией. – Т.3. – С. 385–388.
39. Статистическое описание Киевской губернии. – СПб, 1852. – Ч.1. – С. 46.
40. Маштаков П.М. Список рек бассейнов Днестра и Буга (Южного). – Пг., 1917. – С. 37–38.

-
41. Словник гідронімів України. – К., 1979. – С. 570.
  42. Там само.
  43. Там само.
  44. Географічна енциклопедія України.- К., 1993.- Т.3.- С. 301.
  45. Там само.
  46. Там само.
  47. Реєстр території та об'єктів природно-заповідного фонду Черкаської області. – Черкаси, 1991. – С. 11.
  48. Див.: Юденич О.М. По річках України. – К., 1968. – С. 171.
  49. Станислав Освецим. Вказ. пр. – С. 146.
  50. Грушевський М.С. Вказ. пр. – Т.9. – Кн.2. – С. 1041–1042; Мицик Ю.А. Умань козацька і гайдамацька. – К., 2002. – С. 157.
  51. Документи Богдана Хмельницького (1648 – 1657). – К., 1961. – С.609 – 410.
  52. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. – С. 405; Їх же. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.). – К., 1999. – С. 189; Мицик Ю.А. Вказ. пр. – С.48.
  53. Див.: Величко Самійло. Вказ. пр. – С. 159; Костомаров Н.И. Богдан Хмельницький. – М., 1994. – С. 681; Александр Барсуков. Род Шеретьевых. – СПб, 1884. – Кн. IV. – С. 148; Смолій В.А., Степанков В.С. Вказ. праця. – С. 404.
  54. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. – С. 405.
  55. Александр Барсуков. Вказ. пр. – СПб, 1884. – Кн.IV. – С. 148; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. – С.404.
  56. Смолій Валерій, Степанков Валерій. Вказ. пр. – С. 346
  57. Там само.
  58. Грушевський М.С. Вказ. праця.I – Т.9. – Кн.2. – С. 1044
  59. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.). – С. 189.
  60. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. – С. 405.
  61. Там само.
  62. Там само. – С.402.
  63. Буденный С.М. Пройденный путь. – М., 1973. – Кн.3. – С. 165.
  64. Грушевський М.С. Вказ. пр. – Т.9. – Кн.2. – С. 1056
  65. Там само. – С. 1057.

-
66. Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством. – М., 1987. – С. 145.
67. Там само.
68. Грушевський М.С. Вказ. пр. – Т.IX. – Кн.2. – С. 1046.
69. Там само. – С. 1052.
70. Там само.
71. Там само. – С. 1053.
72. Там само. – С. 1052.
73. Там само. – С. 1048.
74. Там само. – С. 1046.
75. Там само. – С. 1053.
76. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. – С. 348.
77. Там само. – С. 346.
78. Грушевський М.С. Вказ. праця. – Т.IX. – Кн.2. – С. 1048.
79. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. – С. 348
80. Там само. – С. 350.
81. Грушевський М.С. Вказ. пр. – Т.IX. – Кн.2. – С. 1048.

Stepan Goroshko

**TWO BATTLES NEAR OKHMATIV:
SPACE AND TIME**

The article is dedicated to the description of geographical environment, hydrography, roads, fortification buildings in the 40th–50th years of the XVII century to the north (to Bila Tserkva) and to the south (to Uman) from Okhmativ where the battles took place in 1644 and 1655. The author explained how the space had influenced those historical events and gave detailed description of their course and character.

